

Դաշնակիցների Գերագույն հանձնակատար Վ.Ջասկելի
կազմակերպչական, մարդասիրական և քաղաքական
գործունեությունը Հայաստանում 1919թ.

1919թ. հունվարից սկսած՝ Փարիզի հաշտության կոնֆերանսը քննարկում էր Առաջին աշխարհամարտի հետևանքները՝ տնտեսության ահավոր քայքայումը և համատարած ավերածությունը վերացնելու անհրաժեշտությունը: Խաղաղ մթնոլորտը վերականգնելու համար ԱՄՆ-ը նախաձեռնեց երկրորդ աշխարհամարտից հետո կիրառված Մարշալի ծրագրի նման ու դրա կարապետ՝ մարդասիրական ներխուժման իր գործողությունը: Խոսքը 1919 թվականին սննդի մատակարարման ու երկարաժամկետ վարկերի մասին է, քանզի Եվրոպան ի վիճակի չէր մարելու Ամերիկայում արդեն իսկ կուտակված պարտքերը առանց նոր ներդրումների և ապրանքի ներմուծման: Հետևաբար ԱՄՆ-ն ու Փարիզի վեհաժողովը ստեղծեցին ազգային ու միջազգային բնույթի նպաստամատույց գործակալություններ: Եվրոպացիները Ամերիկային առաջարկում էին փոխանակել իրենց պարտքերը տարբեր հողերի հետ, սակայն նրանք չէին զիջում նավթաբեր Միջագետքը կամ Միջերկրականը և դրանց փոխարեն առաջ էին քաշում խնդրահարույց, հսկայական ճիգեր պահանջող Արևմտյան Հայաստանը: Կողմերն ընդհանուր հայտարարի չեկան և կանգ առան բնակչությանը տեխնիկական օգնություն ապատովելու հարցի վրա:

Միացյալ Նահանգներում կազմավորվեցին պետական Հատիկային կորպորացիան, Ամերիկյան պարենավորման վարչությունը // -49 (ԱՊՎ)¹ և Ամերիկյան նպաստամատույց վարչությունը (ԱՆՎ): Վերջին երկու գործակալությունների գլուխ էր անցել Հ.Հուվերը: Կոնգրեսը 150 մլն դոլար է հատկացրել հացահատիկը գնելու համար և առաջին երկու հիմնարկները հիմնավորվեցին Փարիզում: Այնտեղ ԱՄՆ-ի ապագա նախագահը իսկ 1919թ. հունվարին Վեհաժողովի հաստատված՝ վերականգման ու նպաստի գծով տնօրեն Հ.Հուվերը իր ենթակայությամբ ընդունեց 2.500 աշխատակցի և ստացավ անձնական ամերիկյան նվիրատվությունների ավելի քան 325 մլն դոլար²: Այնուհետև՝ 1919թ. փետրվարի 24-ին, օրենսդիրները հաստատեցին 100 մլն դոլար հատկացնելու մասին հրամանագիր՝ ԱՆՎ-ը ձևավորելու և նպաստ մատուցելու գործի համար³: Կոնգրեսը վերապահում էր արել, թե

¹ Գործում էր 1917թ. մայիսի 9-ից 1919թ. փետրվարի 7-ը:

² Առաջին բյուջետային գումարի մասին տվյալներ՝ H.Hoover, The Memoirs of Herbert Hoover. Years of Adventure 1874-1920. NY, Macmillan, 1952, p.245, 270; իրենց 7,9 մլն հասած վարչական ծախսերով հանդերձ, գործակալությունները ԱՄՆ-ին ապահովել են 60 մլն դոլ. եկամուտ՝ p.270: 325 մլն դոլ. գումարը վերաբերում է 1919-1922թթ.՝ p.302, 312, 396:

³ Organization of American Relief in Europe, 1918-1919: Including Negotiations Leading Up to the Establishment of the... Director General of Relief at Paris by the Allied Powers: Documents. Ed.by S.L. Bane, R.H.Lutz. Stanford, Ca, Stanford University Press. 1943, p.2-3; R.Hovannisian, The Republic of Armenia, in 4 vols., vol.I The First Year, 1918-1919. Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1971, p.138.

փողը տրամադրվում է բարեկամ երկրներին, ինչպես նաև «հայերին, ասորիներին, հույներին ու... Թուրքիայի ներկա կամ նախկին հպատակ Փոքր Ասիայի այլ բնակիչներին» օգնելու համար⁴: Օրենսդիրները կազմավորեցին ԱՆՎ-ը՝ այդ նախագիծն իրականացնելու և նույն՝ 1919թ. հուլիսի 1-ին ավարտելու կարգադրությամբ:

Մայր Ձ.Գրինը նշանակվում է ԱՆՎ-ի ներկայացուցիչ Թիֆլիսում, իսկ մայր Չ.Ս.Ֆորբսը, որպես Երևանյան գրասենյակի տնօրեն, հուլիսի 11-ից // -50 անցնում է իր պարտականությունների կատարմանը: Պետական գործակալությունները հաստատում էին ֆերմերներից գնվող հացի գինը, դրամատների վարկային առավելագույն դրույքը, նրանք օգտվում էին ռազմանավերի ծառայությունից և վարձատրում առևտրական նավատորմը՝ նպաստի բեռները փոխադրելու համար: Ուշագրավ է, որ ԱՆՎ-ի պաշտոնյա Չ.Ֆորբսի ծառայության առաին իսկ օրից՝ հուլիսի 11-ից, Ա.Խատիսյանը սկսել է քննարկել 30 հազար զինվորների համար համազգեստ գնելու հնարավորությունը⁵:

Միայն այդ պետական ատյանների միջոցով 1919թ. առաջին հինգ ամիսների ընթացքում Հայաստանը ստացել է 18.758 տ հացամթերք, 619 տ լոբազգի, 513 տ խտացրած կաթ՝ 3 մլն դոլ ընդհանուր արժողությամբ: Եվս 15.170 տ ցորեն տեղափոխվել է Կ.Պոլիս: Միայն մայիսին Բաթումով Հայաստանի Հանրապետություն է առաքվել 12.307 տ հաց և 282 տ խտացրած կաթ⁶: Մեկ շնչի հաշվով ապահովվում էր օրական 200 գ հացից քիչ ավելի:

ԱՄՆ պետական ոլորտից դուրս Փարիզի Գերագույն խորհուրդը հիմնադրեց նպաստի հարցերով գլխավոր տնօրենի պաշտոն՝ վստահելով այդ պարտականությունները ԱՄՆ-ի քաղաքացու՝ նույն ինքն Յ.Յուվերին:

Ինչ վերաբերում է Միացյալ Նահանգներին, ապա այստեղ ԱՆՎ պետական նոր կառույցի կողքին դեռևս 1915թ. սեպտեմբերի 16-ից գործում էր Հայ օգնության կոմիտեն, այնուհետև նոյեմբերի 1-ից՝ Հայ-սիրիական ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեն: 1918 թվականին Հայ-սիրիական կոմիտեն ընդարձակվում և վերափոխվում է Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեի (ՄԱՍՕԿ կամ Ամերկոմ), իսկ 1919թ. օգոստոսի 6-ից այն կրում է կարճ Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց (ՄԱՆ) անվանումը⁷: ՄԱՍՕԿ-ի Կովկասյան մասնաճյուղը վարում էր Վանի երկարամյա քարոզիչ, փորձառու և անվանի // -51 Է.Յարրուն: Նշենք, որ 1919թ. կեսին Ամերկոմը հավաքել է 36 մլն դոլարից ավելի նվիրատություն, հետևաբար ՀՀ-ին

⁴ Congressional Record, 65th Congress, 3rd Session. Wash., GPO, 1919, vol.LVII, pt.2, p.1372. Տես նաև՝ Organization of American Relief in Europe, 1918-1919, p.291-292.

⁵ Հայաստանի Ազգային արխիվ, Երևան (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ.200, ց.1, գ.304, ք.13:

⁶ United States National Archives, Washington D.C. (այսուհետև՝ US NA), Record Group 256 Records of the American Commission to Negotiate Peace, class 180.03501/document 24/ App.216/ Encl. և doc.26/App.236:

⁷ The Emergence of Humanitarian Intervention: Ideas and Practice From the Nineteenth Century to the Present. Ed. by F.Klose. Cambridge, Cambridge University Press, 2016, p.200-201.

հասցրած բեռների 45 տոկոսը կազմում էր ուղիղ և անհատույց բարեգործություն:

Հասարակական ՄԱԱՕԿ-ը՝ նախագահ Վ.Վիլսոնի անմիջական մասնակցությամբ, անցկացնում էր համազային դրամահավաքներ: Իսկ Նյու Յորքում տեղակայված նրա շտաբակայանում որոշվում էր այդ գումարների հստակ գործադրումը: Կոմիտեն ուներ Տնօրենների խորհուրդ և առանձին հսկիչներ (հատուկ հանձնակատարներ), որոնք այցելում էին Հայաստանի տարբեր վայրեր՝ ընդհանուր վիճակն ու դաշտային ծառայողների աշխատանքը գնահատելու նպատակով: Ամերկոնը որպես հիմք էր ընդունում նախորդ, քարոզչական կազմակերպության՝ Արտերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան վարչության (ԱԱԼԱՎ) փորձն և աշխատակազմը: Տվյալ վարչությունը, որպես համազգային, կենտրոնացված հաստատություն, 1835թ. սկսած, գործում էր Արևմտյան Հայաստանում. իր առաջին կայանը գետեղել էր Երզրում քաղաքում⁸: Քարոզիչները սերտորեն համագործակցում էին ԱՄՆ Պետդեպարտամենտի հետ: Փաստենք, որ ԱԱԼԱՎ-ի անդամները շատ հաճախ վերադառնում էին իրենց կայաններն ու սիրով պայմանագրեր կնքում Ամերկոմի հետ: //-52

Է.Յարոուլի, Ջ.Բարտոնի, Ք.Ալերի նման քարոզիչներից ողբալից ազդանշաններ ստանալուց հետո բարեգործները մեր տարածաշրջանում, հատկապես 1918թ. թուրքական հարձակման ամբողջ գոտում ու Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում ծավալված մարդկային սոսկալի աղետի առաջին ազդարարներ դարձան: 1919թ. մարտ-ապրիլին ճշգրիտ տեղեկություններ ստանալու մտադրությամբ նրանք հսկիչներին են ուղարկում Բաթում – Թիֆլիս - Երևան - Ալեքսանդրապոլ - Էջմիածին - Կարս -Իգդիր երթուղով: Մայիս-հունիսին ԱԱԼԱՎ-ի քարտուղար Ջ.Բարտոնը շրջայց է կատարում Մարդինը, Դիարբեքիրը, Խարբերդը, Մալաթիան, Կեսարիան, Սեբաստիան, Մարզվանն և Անատոլիայի խորքերը:

Ուղևորություններից հետո՝ 1919թ. մարտի 30-ին, հսկիչները իրազեկում են Նյու Յորք ու պետքարտուղար Ռ.Լանսինգին պատուհասի աննախադեպ ուժգնության մասին: Առանց Կոնգրեսի և բյուջետային ուղիղ հատկացումների՝ մասնավոր բարեգործությունը ի զորու չէր կարգավորելու նման խնդիրը:

Ամերկոմի հանձնակատարներ Ու.Ջ.Սմիթը, Ջ.Թ.Մեյնը զեկուցեցին 35-հազարանոց Ալեքսանդրապոլում առնվազն 68 հազար գաղթականների կուտակման մասին: Հետագայում Ա.Խատիսյանը նրանց տեղեկացրեց, թե երբեմնի 33-հազարանոց Երևանում հավաքվել է 110 հազար հոգի⁹: Հսկիչ-

⁸ ԱԱԼԱՎ-ի արխիվային տվյալներին համաձայն՝ Կարինում տնավորվել էր Նաթան Բենջամենը՝ Վիլյամ ու Մերի Ջեքսոնների հետ՝ Houghton Library of Harvard University, Cambridge, MA, Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, vol.3, Roll 676:

⁹ Maintenance of Peace in Armenia. Hearing before Subcommittee of the Committee on Foreign Relations. United States Senate, 66th Congress, 1st Session on Senate Joint Resolution № 106 A Joint Resolution for the Maintenance of Peace in Armenia. Wash., GPO, 1919, p.87 (այսուհետև՝

//-53 ները հաղորդում էին Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Ա.Սարգսյանի ծանուցումը քաղաքի փողոցներից օրական մինչև 20 անտուների մարդկանց դիր հավաքելու և նրանց ընդհանուր շիրիմներում թաղելու մասին: Իրավիճակը նմանապես ծանր էր Աշտարակում (30 մեռյալ), Վաղարշապատում (25 ննջեցյալ) և Իգդիրում¹⁰: Վերջինում անգամ գրանցվել են դիակերության դեպքեր: Ինչպես Իգդիրը, այնպես էլ ամբողջ Սուրմալուի գավառը առանձնանում էին առավելագույն, աղետալի մահացության քանակով: Հատուկ հանձնակատարների գնահատումներով՝ Հայաստանի Հանրապետության, Վրաստանի և Հյուսիսային Կովկասի տարածքում կար մինչև 750 հազ. գաղթական, իսկ բուն ՀՀ-ի սահմաններում՝ 500 հազ. հոգուց ոչ պակաս¹¹: Հայաստանում կուտակված փախստականներից առնվազն 200 հազ. մարդ հայտնվել էր սովամահության եզրին¹²: 1919թ. օգոստոսի 28-ի դրությամբ ԱՄՆ պետքարտուղար //-54 Ռ.Լանսինգը այդ նույն վտանգված խումբը ներկայացնում էր որպես 300-հազարանոց զանգված¹³:

Վիճակագրության առնչությամբ նշենք շրջանառության մեր դրված մեծությունների մոտավոր, գնահատու բնույթը: Մեր ունեցած թվերը բխում են Հայաստանի տեղական ու հանրապետական իշխանությունների, Ա.Ա. հարոնյանի փարիզյան պատվիրակության, անգլիական զորքի՝ գեներալ Վ. Բիչի տրամադրված տվյալներից, ինչպես նաև ՄԱՍԿ-ի հսկիչների դիտարկումներից: Հետևաբար, հարկավոր է հաշվի առնել որոշ հանգամանքներ:

Maintenance of Peace); US NA, RG 256, 184.021/323/folio 5, M820 General Records of the American Commission to Negotiate Peace, 1918-1931. American Delegation, Field Mission of the American Delegation, Harbord Military Mission to Armenia, Roll 232, microfilm publications. Wash., The National Archives and Records Service, General Services Administration, 1970, պահվում է ՀԱԱ ֆոնդերում, միկրոֆապավենների հավաքածու № 4, (հետայսու՝ ՀԱԱ մհ), տես նաև՝ Армения в документах Государственного департамента США 1917-1920 гг., 2-е доп. изд. Ереван, Ин-т истории НАН РА, 2012, с.276 (հետայսու՝ Армения в документах):

¹⁰ ԱՆՎ-ի 1919թ. մարտի 15-ի տվյալները՝ Լոնդոնում Հայ անզգային պատվիրակության ներկայացուցչի համար՝ ՀԱԱ, ֆ.430, ց.1, գ.1267, թ.2:

¹¹ Տե՛ս 1919թ. հուլիսի 3-ի՝ պետքարտուղար Ռ.Լանսինգից, դեսպան Հ.Ուայթից ու գեներալ Տ.Բլիսից կազմված Փարիզի ամերիկյան պատվիրակության հեռագիրը. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919. In 2 vols. Vol.II. Wash., US GPO, 1934, p.825, կամ հունիսի 25-ի և 28-ի Հ. Մորգենթաուի և Ջ.Հարբորդի նամականիմ. US NA, RG 59 General Records of the Department of State, class 760J.6715/document 89½/f.1, 3, T1193 Records of the Department of State Relating to Political Relations Between Armenia and Other States, 1910-1929, Roll 2, microfilm publications. Wash., The National Archives and Records Service, General Services Administration, 1975, ՀԱԱ, մհ 35: 500 հազար թիվը ներկա է 1919թ. մարտի 3-ին Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին հղած Ա.Ա.հարոնյանի հուշագրում. ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.193, թ.330: Ինչպես նաև ԱՄՆ Ծերակույտի փաստաթղթերում: Վերջինները պարունակում են Ամերկոմի հսկիչին տրամադրած՝ Թիֆլիսում տեղակայված անգլիական հրամանատարության տվյալները՝ Maintenance of Peace, p.67 և p.85: Նշենք, որ բրիտանացիները, Ծերակույտի նյութերն ու ԱՆՎ-ի ղեկավար Հ.Հուվերը իրենց թվերը վերագրում էին հատկապես արևմտահայությանը, H.Hoover, op.cit., p.387:

¹² Maintenance of Peace, p.85, 87; R.Hovannisian, op.cit, vol.I, p.135-136.

¹³ US NA, RG 59, 860J.01/62/f.3, T1192 Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Armenia, 1910-1929, Roll 1, microfilm publications. Wash., The National Archives and Records Service, General Services Administration, 1975, ՀԱԱ, մհ 49:

Այն է. ԶԶ կառավարությունը չուներ լիովին ճշգրիտ պատկեր՝ հաշվառման նրա հնարավորությունները սահմանափակ էին, տուժածները սակավ հույսեր էին կապում պետության հետ ու հաճախակի փոխադրվում տեղից տեղ: 1919թ. գարնանն իսկ նրանց հաջողվել է բնակեցնել 142 լքված ու կիսավեր գյուղ և սկսել թեկուզ նվազագույն տնտեսական կյանք¹⁴: Սովը, տիֆն ու խուլերան, դողերոցքը, անօթևան կյանքը և որբությունը, հարազատների հաճախակի կորուստները, տարագիր արևելահայոց վիթխարի զանգվածները, որոնք ստիպված էին պախչել Կարսի մարզից ու Գանձակից, Շարուր-Նախիջևանից ու Պարսկաստանից, սաստկացնում էին անորոշության աստիճանը:

Միևնույն ժամանակ, կասկածից վեր էր մարդասիրական աղետի այդպիսի մի իրավիճակ, երբ խոսքը ոչ միայն արևմտահայերի, այլև ամբողջ հասարակության ֆազիկական պահպանման մասին էր: Երկրի համատարած քայքայունը իսկական պատուհաս էր դարձել, իսկ հսկիչները լավ էին տիրապետում տասնամյակներով կուտակված մարդկանց թվին՝ ըստ հացի պահանջի, որբերի քանակին և հավաքատեղերում գաղթականների խտության հետ առնչվող մեթոդների: Նրանք տստակ գիտակցում էին՝ որքան գերադասելի էր մեծացնել թվերը, քան նվազեցնել, քանզի Հայաստանին //-55 կենսականորեն անհրաժեշտ էր հասարակական ընդարձակ կարեկցանքը, իսկ լրացուցիչ սննդամթերքը բոլորովին էլ ավելորդ չէր ծայրաստիճան հյուժված ժողովրդի համար:

Համենահենք՝ միացյալ Հայաստանի պատվիրակության՝ 1919թ. օգոստոսի 23-ին Փարիզի վեհաժողովի քարտուղարությանը ներկայացված և «Հայաստանի իրավիճակը զինադադարից հետո» խորագրով հուշագրում ասվում է ԶԶ սահմաններում առկա 350-400 հազար արևմտահայ ու 100-150 հազար արևելահայ փախստականների մասին¹⁵: Սեպտեմբերի վերջին Հ. Հասկելը Պետդեպարտամենտ, Փարիզ և ՄԱՆ-ի շտաբակայանին է զեկու-

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.44, ք.16:

¹⁵ Նույն տեղում, գ.557, ք.41: Նույն 350 հազ. նշվել է ԶԶ խնամատարության նախարարության 1-ին տեղեկագրում. ֆ.199, ց.1, գ.22, ք.4: Կրկին մեջ բերել Վ.Կարոզյանը՝ 1919թ. հոկտեմբերի 10-ին ԱՄՆ Ծերակույտի ենթահանձնախում. Maintenance of Peace, p.116, 120; 400 հազ. արևմտահայ՝ 1919թ. հունիսի 24-ի Փարիզի հայ Տեղեկատվական բյուրոյի հաղորդագրության մեջ՝ գ.131, ք.107: Նույնաման տվյալներ կան «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ճանաչելու առթիվ» տիտղոսի ներքո ԱՄՆ Կոնգրեսին ներկայացված, 1919թ. նոյեմբերի 24-ին կազմված Հ.Քաջազնունու հուշագրում A Memorandum On the recognition of the government of the Republic of Armenia. Submitted by the Special mission of the Republic of Armenia to the United States. Presented by Mr.H.C.Lodge. 66th Congress, 1st Session, Document № 151. Wash., GPO, 1919՝ գ.498, ք.62 շրջ.: Ինչպես և Պողոս Նուբարի 1919թ. դեկտեմբերի 11-ին Վ.Վիլսոնին հղած նամակում՝ US NA, RG 59, 860J.01/201/Encl./f.6, T1192/Roll 2/մհ 38, Վ.Տատրյանը մեջբերում է մոտավոր 300 հազարը՝ V.Dadrian, The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus. Oxford, Berghahn Books, 1995, p.348: Ի.Տերնոնը գրում է 1918թ. ամռանը ԶԶ-ում առկա 750 հազ. տարագիրների մասին, որոնցից 350 հազարը արևմտահայեր էին: 1919թ. սկզբին նույն տեղում կար 400 հազ. փախստական՝ Y.Ternon, The Armenian Cause. Delmar, NY; Caravan Books, 1985, p.43, 71:

ցել, թե 800 հազար հայ Անդրկովկասում և Հյուսիսային Կովկասում զուրկ է գոյության միջոցներից: Իր հերթին, ԱՄՆ-ում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ.Փաստրնաճյանը նոյեմբերի 13-ին գրել է պետքարտուղար Ռ. Լանսինգին, հիշատակելով իր կառավարության իրավասությանը ենթակա 700 հազ. գաղթականներին ու տարագիր անձանց¹⁶: // -56 Վ.Հասկելի գնահատանքով՝ այդ ընդհանուր թիվն ներառում է 150 հազար երեխայի ու 250 հազար անօթևանի: Միայն Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում ամերիկյան մանկատները պատսպարում էին 30.255 սանի: Հոկտեմբերի դրությամբ 50 հազար երեխա ստանում էր տարբեր տեսակի օգնություն, այդ թվում՝ սննդամթերք: Մեր ամբոխալից հանրապետության պայմաններում տուժածների մարմնական և տնտեսական վերականգման համար հարկավոր էր ամսե-ամիս ստանալ 7 հազ. տ հատիկ ու 500 հազ. դոլար¹⁷:

Ամփոփելով մեր վիճակագրական ակնարկը՝ կրկնենք այն եզրահանգումները, որոնք արդեն հրապարակվել են մեկ այլ հոդվածում. ամբողջ Անդրկովկասն ու Կովկասը շրջապատող փրկարար աշխատանքներն ընդգրկում էին 700-800 հազ. մարդ: Վերոնշյալ թիվը պարփակում է 500 հազ. գաղթականներին, որոնք գտնվում էին մեր նորակազմ հանրապետության եզրերում: Նրանցից հաջողվել է փրկել մոտավորապես 350 հազ. հոգի: Համադրելով բացմաթիվ աղբյուրները՝ հնարավոր է այդ կես միլիոնից զատել 350 հազարին հասնող արևմտահայերի: Նրանցից 220-250 հազարը կարողացել են ողջ մնալ¹⁸:

Անդրանիկ հաշվետվություններին զուգահեռաբար՝ նպաստի հարցերով գլխավոր տնօրեն Հ.Հուվերը ԱՆՎ-ի պաշտոնյաներին ուղարկում է Կ.Պոլիս, որտեղ (Դերինջե ոչ մեծ նավակայանում և ավանում¹⁹) հիմնադրում են պարենի առաջին պահեստները: Ամերիկյան ցորենին շնորհիվ դրա սպեկուլյատիվ առևտուրը հաշված օրերում կտրականապես նվազում է, քանի որ տեղի գործարարները հացն առնում էին մեծածախ և իրականացնում մանրածախ կերպով՝ շրջանառության հիմքում ունենալով նախապես հաստատված // -57 գները: Ճիշտ է, Հ.Հուվերը դժգոհ էր Բոսֆորի ավերում բացված մասնաճյուղի ղեկավար Հ.Հեյնցի աշխատանքից: Նա ձգտում էր Վարչության հենակետը տեղափոխել Երևան և Թիֆլիս՝ տուժածներին ավելի մոտ զետեղելու մտադրությամբ: Գլխավոր տնօրենը քննադատում էր տեղական բարեգործական հաստատությունները՝ ջանք թափելով իր ձեռքում կենտրոնացնել նպաստամատույց բոլոր իրավասությունները: Հսկիչներն էլ նմանա-

¹⁶ US NA, RG 59, 860J.48/10/f.1-2, T1192/Roll 7/մհ 36; և Ֆ.200, գ.1, գ. 431, ք.57:

¹⁷ US NA, RG 59 860J.48/1/f.89-91, T1192/Roll 7/մհ 36; US NA, RG 256, 184.021/347/f.2, M820/Roll 232/մհ 4; և Ֆ.200, գ.1, գ.366, ք.2-3 շրջ.:

¹⁸ G.Makhmourian, Management of the U.S. Relief and the Republic of Armenia, 1918-1920. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2008, № 1, էջ 99: էջ 112-113-ում՝ հոդվածիս հայերեն ու անգլերեն ամփոփումներում 500 հազ. գաղթական (500 thousands of refugees) թվյալը ոչ ճիշտ թարգմանվել է որպես 500 հազ. արևմտահայ:

¹⁹ Գտնվում է Բոսֆորից 80 կմ արևելք:

պես անհրաժեշտ էին համարում փոխարինել ՄԱՍԿ-ի Կովկասյան մասնաճյուղի պետ կապիտան Ջ.Օ.Էրրոլին մեկ այլ՝ ավելի հարմար ու փորձառու անձով:

Հատկապես ԱՆՎ-ն՝ ի դեմս Յ.Յուլվերի, 1919թ. ապրիլի 8-ին պաշտոնական համաձայնագիր է կնքել Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարի և ՀՀ ներկայացուցիչ Ա.Ահարոնյանի հետ: Այնուհետև ՀՀ խնամատարության նախարար Ս.Թորոսյանը և Ամերկոմի Հայկական մասնաճյուղի պետ կապիտան Ջ.Ելդերը, հյուպատոս Ֆ.Վ.Սմիթի մասնակցությամբ, ապրիլի 12-ին ստորագրեցին ՀՀ տարածքում գտնվող բոլոր որբերին և Վրաստանում բացված մանկատները Կոմիտեի իրավասությանը հանձնելու «Պայմանները»: Բացի դրանից, բարեգործները պարտավորվում էին հոգալ Հայկական բարեգործական ընկերության, Սոսկվայի Հայկական կոմիտեի մանկատների և Եղբայրական օգնության կոմիտեի հաստատությունների ծախսերը: Ամերիկացիք իրավասու էին ստուգել վերոնշյալ կազմակերպությունների փաստաթղթերը, սակայն չէին կարող միջամտել դրանց ներքին կարգուկանոնին²⁰:

Ապրիլի 8-ի համաձայնագրից հետո Յ.Յուլվերի ներկայացուցիչ Յ.Յեյնցը ժամանում է Երևան և ամսի 28-ին հաստատում նույն պայմանները՝ իր և ՀՀ կառավարության ստորագրություններով²¹: Ամերկոմի հսկիչների եզրակացություններին համահունչ՝ հանրապետությունը բնութագրվեց որպես վարկունակ՝ այն պայմանով, եթե պետությունը փող ստանա առնվազն 20 տարվա ժամկետով՝ տարեկան 5 տոկոսադրույքով: ԱՄՆ մասնագետների կարծիքով ՀՀ-ն ավելի հուսալի էր, քան եվրոպական շատ երկրներ, //58 հետևաբար 2-3 խաղաղ տարիների ընթացքում ժողովուրդը հասնելու էր ինքնաբավության: Միևնույն ժամանակ կազմվել էր ապագա վարկերը մարելու նպատակով արտահանման պիտանի ապրանքների ցուցակ: ՄԱՍԿ-ը բացում էր ոչ միայն որբանոցներ, այլև սննդակետեր, արհեստանոցներ:

Փարիզում զուգահեռաբար մշակում էին նպաստին առնչվող քաղաքական հարցեր: 1919թ. հունիսի 27-ին Յ.Յուլվերը Տնտեսական գերագույն խորհրդի անունից Վ.Վիլսոնին առաջարկում է նշանակել Հաշտության կոնֆերանսի՝ Հայաստանի գծով հանձնակատար, որպեսզի նա հաղթական տերություններ ներկայացնեն ՀՀ «փաստացի կառավարության հետ իրենց բոլոր հարաբերություններում»: Հանձնակատարին պատվիրել էին «ռուսական ու թուրքական Հայաստանով մեկ [կատարել] պետական տարբեր գործողությունների հսկողություն ու խորհուրդներ, ինչպես և նպաստի ու հայրենադարձության հարցերի հսկողություն մինչ այդ տարածքի քաղաքական

²⁰ ՀԱԱ, ֆ.205, ց.1, գ.619, թ.1-1 շրջ., ֆ.275, ց.5, գ.101, թ.20:

²¹ Նույն տեղում, ֆ.200, ց.1, գ.303, թ.13; Ս.Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Երևան, Հայաստան, 1993, էջ 637-638:

վիճակի որոշումը»²²: Նման ձևակերպման պարագայում հանձնակատարին հարկավոր էր թեկուզ նվազագույն ուստիկանական ուժեր կամ բանակ: Նոր պաշտոնին համար առաջին թեկնածու էր հանդիսանում Եվրոպայում ամերիկյան արշավային զորքերի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ-մայոր Ջ.Ջարբորդ:

1919թ. հունիսի 28-ին Վ.Վիլսոնը շարադրեց այդ մտահղացումը Հաշտության կոնֆերանսի ղեկավար ատյան՝ Չորսի խորհրդում: Սակայն, եվրոպացիները սահմանափակեցին նրա նախաձեռնությունը՝ փաստաթղթից ջնջելով Արևմտյան Հայաստանին և հայրենադարձությանը վերաբերող ձևակերպումը²³: Մեկ օր անց Ջ.Ջուվերը կատարեց իր հաջորդ քայլը: Նա առաջարկում է անջատել հայրենադարձությունը «նպաստի և Հայաստանը կառավարելու»²⁴ հետ կապված խնդիրներից: //59 Նոր, սահմանափակ պաշտոնը ինքը վստահում էր իր իսկ ընտրյալին՝ ԱՄՆ-ի արշավային զորքերի 2-րդ բանակի ռազմական գործողությունների պետ և շտաբի պետի տեղակալ գնդապետ Վ.Հասկելին: Ամերիկյան պատվիրակությունը համաձայնեց, և Փարիզի վեհաժողովի Հինգի խորհուրդը ն.թ. հուլիսի 5-ին հաստատեց փոփոխված տարբերակը:

Գնդապետին իրավասությանը թողեցին բացառապես նպաստի հարցերը՝ առանց հայրենադարձության, ու միայն Անդրկովկասը՝ Արևմտյան Հայաստանում աշխատելու անհնարինության պայմանով, թեև մասնավոր բարեգործներն ու այնտեղ վերադարձած քարոզիչները եռանդագին շարունակում էին իրենց առաքելությունը: Առաջին՝ ապրիլյան համաձայնագրով նախատեսված կանոնավոր օգնությունը՝ 5 հազ. տ ալյուրի տեսքով, Բաթում է ժամանում 1919թ. մայիսի 22-ին միայն²⁵:

Հասարակական Ամերկոմի, պետական ԱՆՎ-ի և միջազգային կարգավիճակ ստացած գերագույն հանձնակատար Վ.Հասկելի համագործակցության շրջանակներում Կոմիտեն պատրաստ էր վճարելու հանձնակատարի և նրան ենթակա ամերիկյան սպաների ռոճիկը: Ի դեպ, եվրոպացիներին չէին ընդգրկում Վ.Հասկելի թիմում, քանզի Միացյալ Նահանգներին դիտում էին որպես Հայաստանի ապագա մանդատար և հատկապես ԱՄՆ-ից էին ակնկալում պարենի և հարկավոր գումարների հատկացում: Հետևաբար Ամերկոմը ոչ միայն ստանձնել էր սկզբից 30, ավելի ուշ՝ 70 հոգու բոլոր ծախսերը, այլև ԱՆՎ-ին փոխանցեց իր ուժերով հավաքած նվիրատվությունների գրեթե 45 տոկոսը: Պետությունն էլ 1919թ. օգոստոսի 6-ին Կոնգրեսում ընդունեց մի օրենք՝ ՄԱՆ մեկուսախումբ (կորպորացիա) ստեղծելու և այն բարեգործության համար անհրաժեշտ միջոցներով ապահովելու մասին:

²² Երկու մեջբերումները՝ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference, 1919, in 12 vols, vol.VI. Wash., GPO, 1946, p.744 (այսուհետև՝ Papers Relating, The Paris Peace Conference):

²³ Ibid., p.741.

²⁴ Papers Relating, 1919, in 2 vols., vol.II. Wash., GPO, 1934, p.826.

²⁵ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.355, ք.54:

Միայն ռազմանավերով անվճար փոխադրումների արժեքը գերազանցել է 6 մլն դոլարը:

Չ.Մեյնի վկայությամբ՝ ՅՅ կառավարությունը պատրաստ էր երաշխավորել ամերիկյան փոխառությունը ոչ միայն հանքերով կամ տարբեր // -60 ձեռնարկություններով, այլև իր ողջ ունեցվածքով: Ավելին, վարկ ստանալուց հետո, կառավարությունը 1920 թ. ամառը թողարկեց «Հայաստանի Անկախության փոխառության»²⁶ ու հավաքված գումարը 2,5 անգամ գերազանցեց երկրի արտաքին պարտքը: Այն, դարասկզբի օրհասական պայմաններում բնակչությունը իր իշխանություններին էր վստահում անձնական խնայողությունները՝ տեղեկանալով ԱՄՆ-ի Գանձատան՝ ՅՅ կառավարությանը որպես խաղընկեր վերաբերվելու մասին:

Կոնգրեսի՝ ՄԱՍՕԿ-ին ՄԱՆ-ի վերանվանման և այն ԱՄՆ կորպորացիայի ձևափոխելուն վերաբերող օգոստոսյան վճիռի անմիջական արդյունքներից մեկը եղավ Փարիզյան նոր համաձայնագիրը: Այն կնքվեց նույն ամսի 7-ին ՅՅ մինիստր-նախագահ Յ.Քաջազնունու և Չիկագոյի միջազգային մեկուսախմբի (կորպորացիայի) միջև: Կողմերի կանխապայմանն էր եղել մեկուսախմբի կողմից Երևանի իշխանություններին 50 մլն դոլարով ապրանքների մատակարարում²⁷: Բեռները հնարավոր էր ստանալ սևծովյան որևէ նավահանգստում կամ Նյու Յորքում: Գների, ծավալների, տեսակազմի համաձայնեցման համար հատկացվում էր 4 ամիս: Նրանց ընդունման շուրջ ծառայած վեճերը պետք է հարթվեին 15-30 օրերում: Այլապես գործը հանձնում էին երկու մասնակիցների ուժերով կազմավորված դատարանին:

Վերջինը բաղկացած էր երեք հոգուց՝ մեկական անձ ՅՅ կառավարությունից ու մեկուսախմբից, իսկ երրորդը նշանակվում էր համատեղ որոշմամբ: Եռանդամ դատարանի վճիռն անբեկանելի էր և կատարվում էր անհապաղ: Համաձայնագրի վարձատրությունն ապահովվելու համար դահլիճը թողարկում էր կիսամյա պետական դրամանիշներ (բոներ), որոնց ժամկետը կարելի էր երկարացնել երկու տարով՝ վճառելով տարեկան 6 տոկոս շահաբաժին, կամ միանվագ 12 տոկոս համախառն եկամուտը: ՅՅ Գանձատան բոները կամ կառավարա-//-61 կան ստացականները հանձնում էին ամերիկյան միջնորդ բանկին, իսկ նա վճարում էր Չիկագոյի միջազգայինին՝ ելնելով գործարքների կատարման չափից:

Ինչ վերաբերում է Գերագույն հանձնակատարին, ապա 1919թ. օգոստոսի 15-ին ինքը ժամանել է Թիֆլիս, իսկ ամսին 21-ին՝ Երևան²⁸, որտեղ ՅՅ մինիստր-նախագահի հետ առաջին անգամ զրուցելիս ամերիկացին հայտարարել է «Հայաստանի առկա սահմանները պաշտպանելու համար միջոցներ ձեռք առնելու» նրա մտադրության մասին: Ապահովելով նպատակի հասանելիությունը՝ Վ.Հասկելը պատրաստ էր «իր սպաներին ուղարկել

²⁶ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.588, թ.69-74; Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920թթ.): Երևան, ՅՅ Ազգային ժողով, 1998, էջ 334-335:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.20, թ.152-155:

²⁸ Նույն տեղում, գ.362, թ.81:

Թուրքիա, որպեսզի նրանք, վերոնշյալ նպատակից բացի, այնտեղ (բացառությամբ Կիլիկիայի) պաշտպանեն մնացած հայերին»։ Ավելին, գնդապետը որոշել էր հայտագիր հանձնել Բաքվի իշխանություններին, մի փաստաթուղթ, «որտեղ զավթողական քաղաքականության կամ Հայաստանի մահմեդականներին գրգռելու համար ամբողջ պատասխանատվությունը կղնի ադրբեջանական կառավարության վրա։ Նրա տրամադրության տակ եղած փորձառու սպաների անձնակազմը»²⁹ հանձնվում էր ՀՀ դահլիճին՝ բանակի հրահանգիչներ, երկաթուղիների, պարենի ոլորտների վարիչներ դառնալու համար։

ՀՀ վարչապետի հետ զրույցում Գերագույն հանձնակատարը նշեց, որ ծրագրում է նպաստել Երևանին, «ռազմական հանդերձանք (փամփուշտ, հրացան) ստանալուն, իսկ վրաց կառավարությանը՝ այն իր ճանապարհներով անցկացնելուն»։ Գույքացուցակում ներառված էին «Բաթուն-Արդահանի վրայով [հասանելի] լրիվ համազգեստների բավական քանակը, ...150 ջորիներ՝ լծասարքով, Լեբելի հրացաններ»։ Այնուտեհև ինքն իր առջև խնդիր էր դնում կարգավորել Անդրկովկասի տարածքային բոլոր վաճերը³⁰։ ԱՄՆ-ի ավետաբերը պատրաստվում էր չեզոք գոտիներ հաստատել կռվախնձոր դարձած շրջաններում կամ նրանց ենթարկել ամերիկյան վարչությանը։ Նա կտրականապես հրաժարվում էր քաղաքական բանակցությունների մտնել Շա-//62 րուր-Նախիջևանի հետ, քանի որ այնտեղ պատերազմում էր թուրք գնդապետ Խալիլը։ Ճիշտ է, նա չէր հավանում նաև Ա.Դեմիկիմի հետ սերտ համագործակցությունը, ընդունում էր միայն ռազմամթերք ձեռք բերելու կարելիությունը³¹։

Վ.Հասկելը վճռաբար պնդում էր, թե Արևմտյան Հայաստանը Օսմանյան կայսրությունից անջատելու խնդիրը «արդեն լուծվել է, այժմ մնաց միայն սահմանների և մանդատարի կարգումը»։ Ընդ որում, գնդապետը «ամերիկյան ժողովրդի միակ քաղաքական ներկայացուցիչ էր Կովկասում»³²։ Ուշագրավ մի հանգամանք. նյութական նպաստի առնչությամբ ինքը թվարկել է ոչ միայն պահածոներ ու դեղամիջոցներ, այլև գյուղատնտեսական մեքենաներ՝ Մերձավոր Արևելքում Միացյալ Նահանգների արտահանման ավանդական տեսակը։ Հատկապես արևմտահայերը՝ քարոզիչների խնամարկյալ-խաղակիցները նրանց առաջին գնողներն էին եղել շատ մոտ անցյալում։

Գերագույն հանձնակատարի եռօրյա այցելությունը ներառել էր ամսի 22-ին կատարված Պառլամենտի այցելություն։ Ամբողջության վերցրած, նրա առաջին շփումը «ճանաչողական» բնույթ ուներ։ Թիֆլիս գնալուց հե-

²⁹ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.370, ք.1:

³⁰ Նույն տեղում, ք.1-1 շրջ.:

³¹ 1919թ. օգոստոսի 26-ին Ա.Խատիսյանն ու Ռ.Տեր-Մինասյանը մեկնել են Թիֆլիս, որտեղ Վ. Հասկելի միջնորդությամբ, թույլտվություն էին ստացել Ալեքսանդրապոլն անցկացնելու 1,7 մլն. փամփուշտ։ Տե՛ս նույն տեղում, գ.362, ք.25-26:

³² Նույն տեղում, գ.370, ք.1 շրջ.։ Տե՛ս նաև R.Hovannisian, op.cit., vol.II From Versailles to London, 1919-1920. Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1982, p.195-197:

տո նա պատրաստվում էր մեկշաբաթյա ժամկետում մի խումբ ամերիկյան սպաների հետ միասին վերադառնալ Հայաստան: Շարուր-Նախիջևանի վիճակով մտահոգված՝ գնդապետը ուղևորվում է Բաքու, ուր 1919թ. օգոստոսի 29-ին նա քննարկել է այս տարածաշրջանն ու Դարալագյազը որպես մեկ չեզոք գոտի միավորելու իր նախագիծը: Ն.թ. սեպտեմբերի 1-ին Ա.Խատիսյանին է ուղարկել նոր ծրագրին վերաբերող 21 կետերը, որոնք համաձայնեցված էին Ադրբեջանի կառավարության հետ: Հայաստանի վարչապետը պետք է համաձայնություն հայտներ այդ գոտին բոլոր Դաշնակիցների լիազոր՝ գեներալ-նահանգապետի վարչությանը // -63 ենթարկելու մտքին: Նոր միավորը ապառազնականացվում էր, իսկ տեղական իշխանություններին ընտրում էին բնակչությունը՝ ելնելով տվյալ վայրերի ազգային մեծամասնությունից: Գեներալ-նահանգապետը կարող էր ցանկացած աստիճանավորին հսկել և պաշտոնից անձակել:

Ըստ 5-րդ կետին՝ երկու կողմերն էլ հետ էին կանչում իրենց ծառայողներին, և այդ պահանջը տարածվում էր ոչ միայն Անդրկովկասի երկու հանրապետությունների, այլև ցանկացած՝ «այդ կողմերից մեկին համակիր»³³ պետությունների վրա: Ադրբեջանական իշխանությունները պարտավորվում էին խաղաղեցնել չեզոք գոտու և Երևանի գավառի բնակիչ նրանց դավանակիցներին, իսկ ՀՀ դահլիճը՝ նույն գոտու և Ջանգեզուրի իր հայրենակիցներին: Երևանը ստանձնում էր Շարուր-Դարալագյազով և Նախիջևանով ձգված երկաթուղու վարչությունը: Սակայն դրա փոխարեն Բաքուն ստանում էր Ջուլֆային հասնող ճյուղի կառուցման ու շահագործման մենաշնորհը: Որպես հատուցում՝ նա այլևս չէր խոչընդոտելու Ամերկոմի՝ Ջանգեզուր ու Շուշիի գավառ պարենի առաքումներին, պետք է լրացներ չեզոք գոտու գանձարանի հնարավոր պակասը, դուրս տաներ թաթար բնակիչներին Վեդիից, ինչպես նաև փոխադրամիջոցներ էր տրամադրելու նահանգապետությանը գավառներ վերադարձող հայ փախստականների համար:

Իր ստորագրության փոխարեն, Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհուրդը գումարում է մի նիստ³⁴ և Ա.Խատիսյանին շտապ գործուղում Թիֆլիս, որտեղ սեպտեմբերի 6-ից 14-ը վարչապետը վեց հանդիպում է ունենում նախագծի հեղինակի հետ: Ն.Ուսուբբեկովը նմանապես ժամանում է Վրաստանի մայրաքաղաք՝ նոր առաջարկներով ու կետերի լրացումներով: Վերջինի պնդմամբ՝ բնակչությունը մնալու էր զինված, իսկ նահանգապետը զրկվելու էր պաշտոնյաներին արձակելու իրավունքից: Բաքուն ոչ միայն լրավճարներ էր հատուցելու, այլև ապահովելու էր // -64 սեփական մուրհակների (բոների) շրջանառությունը՝ ամրագրելով քաղաքից մինչև Ջուլֆա կառուցվելիք գծի մենաշնորհը: Դրա փոխարեն Ադրբեջանը

³³ ՀԱԱ, ֆ.275, ց.5, գ.101, ք.88:

³⁴ Նույն տեղում, ֆ.200, ց.1, գ.22, ք.209; ֆ.206, ց.1, գ.27, ք.288; Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ.: (Քաղաքական պատմություն): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Խմբ.Գ.Գալոյան, Վ.Ղազախեցյան: Երևան, Գիտություն, 2000, էջ 121 (այսուհետև՝ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ.):

ընդունում էր ՀՀ-ի գերիշխանությունը Դարալագյազում³⁵:

Բանակցությունների ժամանակ Վ.Հասկելը ամբողջությամբ ընդունեց ՀՀ տեսակետն ու կրճատեց իր ցանկը մինչև ինն կետ: Վերջնական տեսկով ամերիկյան գոտին ընդգրկում էր միայն Շարուր-Նախիջևանը, վարչական բոլոր ծախսերը կատարում էր ԱՄՆ-ը կամ մարում էին համատեղ: Վեդիում առկա բնակչությունը զինաթափվում էր, իսկ Ջուլֆա տանող երկաթուղային ճյուղի շինարարությունը պետք էր համաձայնեցնել Հայաստանի Հանրապետության հետ առանձին պայմանագրով: Երկուկողմ քննարկումների ժամանակ Վ.Հասկելը հաստատում է Ջանգեզուրի միանշանակ հայկական երկրամաս լինելը և Ա.Խատիսյանին առաջարկում օգտվել Ա.Դենիկինի Կամավորական բանակի ծառայություններից առանց պաշտոնական պայմանագրեր կապելու: Նա ընդունեց, որ «մոտ ժամանակներում գործի ժամանումը չէր սպասվում»³⁶, թեև չէր բացառում հույների միջամտությունը: Միաժամանակ դժգոհել է տեղի մանուկում իր ասածների ոչ միշտ լիարժեք թարգմանություններից ու երեք հանրապետությունների կառավարություններին խնդրել է «չիրապարակել ու թերթերում չտպագրել իր ելույթները, կարծիքները և որոշումները՝ ընդհանրապես իր գործունեությանը վերաբերող տեղեկությունները, առանց իր իմացության ու հավանության»³⁷:

Շուտով՝ սեպտեմբերի 21-24-ին, Գերագույն հանձնակատարը կրկին այցելում է Ալեքսանդրապոլ, Ղարաքիլիսա և Երևան, որտեղ ամսի 23-ին գումարվեց Նախարարների խորհրդի նիստ: Կողմերը քննարկում են Պարսկաստան տանող երկաթուղու, դպրոցական շենքերը պետությանը վերադարձնելու և դրանցում ուսման գործընթացը կազմակերպելու, ինչպես նաև Ջանգեզուրի դեմ ուղղված՝ ադրբեջանական ռազմատենչ, զավթողական վարմունքի հարցերը: // -65 Մենք սովորաբար շեշտադրում ենք Վ.Հասկելի գործունեության մարդասիրական կողմը՝ միաժամանակ ստվերի տակ թողնելով նրա վարչական ու քաղաքական աշխատանքը: Այնինչ Անդրկովկասում ձևավորվում էր հիմնարկների միասնական համակարգ, իսկ ինքը՝ զնդապետը, եռանդով մասնակցում էր երկրամասի, հատկապես Նախիջևանի կնճռի կարգավորմանը՝ ամենասկզբից ընդգծելով այդ շրջանի հայկական պատկանելությունը:

Կազմակերպչական առումով, հասարակական Ամերկոմի, պետական ԱՆՎ-ի և Վ.Հասկելի անձով մարմնավորված միջազգային ատյանի համատեղ ուժերով 1919թ. աշնանը ՀՀ-ում արդեն իսկ ձևավորվել և գործում էր նպաստի կենտրոնացված և արդյունավետ համակարգը՝ օրենսդիր հենարանով, ՄԱԱՕԿ-ի և ՀՀ կառավարության միջև կնքված երկկողմ համաձայնագրով, 46 որբանոցներով, հիվանդանոցներով, հացի փռերով, սննդակետերով, արհեստանոցներով ու նույնիսկ սեփական ոստիկանությամբ հան-

³⁵ ՀԱԱ, ֆ.275, ց.5, գ.101, ք.90 շրջ.:

³⁶ Նույն տեղում, ք.91:

³⁷ Նույն տեղում, ֆ.200, ց.1, գ.175, ք.55:

դերձ: Թեև վերջինը, ինչպես և Ամերկոմի՝ պետությանը ներկայացված պահանջին՝ չխառնվել որբերի ուսման գործին, դեմ էր ՀՀ կառավարությունը:

Ինչպես հնչել է ՄԱՆ-ի 1919թ. հոկտեմբերյան համագումարում, նրա բարեգործությունը համակեց 630 հազ. մերձարևելյան բնակիչ³⁸: ՀՀ-ի առնչությամբ, ելնելով Կոմիտեի դավանած սկզբունքներից, նաև դժգոհություն չառաջացնելու համար կազմակերպությունը օժանդակում էր արևմտահայերին և ներքին՝ Կարսի մարզից, Նախիջևանից, Գանձակից փախած անձանց՝ հավասար չափերով: Արևելահայ տուժածները եղել են ազգամիջյան այն կռիվների զոհերը, որոնք 1919թ. ամբողջ ամռանը պատել էին նույնիսկ Երևանի արվարձանները՝ այն ժամանակվա Չարբախն՝ որպես առանձին գյուղը, կամ Ջանգիրասարը: //-66

Այդ տարվա աշնան դրությամբ ՄԱՆ-ը իր կենտրոնական գրասենյակում ձևավորեց հինգ բաժին՝ 1) վարչական, 2) ընթացիկ պայմանների և կարիքների գնահատման, 3) որբանոցների, հիվանդանոցների և արհեստանոցների աշխատանքի, 4) գնումների, պահեստավորման, ստուգման և բաշխման, 5) բյուջետային վճարումների պատրաստման, ստուգման ու փոխանակման: Ամերկոմին հաշվետու վեց տարածաշրջանային կենտրոնները զետեղված էին Բաթումում, Կարսում, Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Ղարաքիլիսում ու Թիֆլիսում: Ալեքսանդրապոլում բացվեց երկու մեծ պահեստ: Կոմիտեն կատարեց անսեկան 8 մլն դոլարի գործառնություն և բաշխեց 5 հազ. տոննա հացահատիկ: 1920թ. համար նախատեսվել էր անսեկան մատակարարումը հասցնել 7 հազ. տոննայի: Ընդ որում, Հայաստանը օգտվում էր արտոնյալ գներից. նրա համար հաստատել էին մեկ շնչին հասնող ամենամեծ (կրկնակի) օրաբաժինը³⁹, ու մեր հանրապետությունը ի վիճակի չէր առանց դրսի օգնության Բաթումից փոխադրել բեռները: Վերոնշյալ վեց քաղաքներում Ամերկոմի աշխատակիցների կողքին կային նաև ԱՆԿ-ի սպաներ: Նրանք վրդովված զեկուցում էին Փարիզ, Վաշինգտոն և Նյու Յորք, Վրաստանի՝ տարանցմանը հարուցած արգելքների և չափից բարձր տուրքերի մասին: Դրանք հասնում էին բեռների մեկ երրորդից մինչև կեսի: Հ.Հուվերը «բացառիկ ավազակություն [է որակել] նրա շեմին մեռնող բնակչության դեմ ուղղված» այդ վարմունքը⁴⁰: //-67

Հոկտեմբերի 7-ին Վ.Հասկելը տիֆոլ հիվանդ կնոջ ու Ջ.Հարբորդի առաքելության հետ միասին, մեկնում է Կ.Պոլիս և Փարիզ: Գնդապետը մեկ

³⁸ «Հայրենիք», Բոստոն, հատ.XIII, 18.10.1919; պատվում է՝ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.525, թ.4:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ.275, ց.5, գ.91, թ.140 և ֆ.200, ց.1, գ.193, թ.332: Այդ օրաբաժինը հավասար էր 453 գ ալյուրի՝ աշտատող շնչին, ու 225 գ՝ խնամարկյալներին: Դա կամ հացահատիկը տալիս էին շաբաթը մեկ անգամ, արևմտահայերին թույլատրվում էր հատկացնել տասնօրյա մթերաբաժինը՝ միանգամից: Քանի որ ալյուրը ապահովում էր 40 տոկոսի թխած, պատրաստի հացը ստանում էին 180 կամ 90 գրամով ավելի: Օրական ուտելիքի կրկնակի չափաբաժին վերաբերող տվյալները գտնվում են Հ.Հուվերի նամականու մեջ, որը մենք գտել ենք Հայաստանի ազգային արխիվում ու հրատարակել՝ Գիտական աշխատություններ, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, հ.XIX, 2016, Գյումրի, էջ 112 և 107:

⁴⁰ Papers Relating, The Paris Peace Conference, vol.X. Wash., GPO, 1947, p.482.

ամսից ավելի անցկացրեց Ֆրասիայի մայրաքաղաքում, որտեղ նա պնդել էր ռազմական բաղադրիչի, իր լիազորությանները Անդրկովկասի բոլոր պետությունների վրա ընդարձակելու և մարդասիրական ծրագրի երկարաձգելու վրա: Նոյեմբերի 15-ին նրա երկրորդ պահանջը բավարարվել է, իսկ նախօրյակին՝ ամսի 14-ին, Վ.Վիլսոնը արտոնել է Հայաստանին վարկով վաճառել 35 հազ. տ ցորեն և ալյուր: Այս նվաճամենը շահած՝ ամերիկացին ն.թ. դեկտեմբերի 1-ին վերադարձել է Թիֆլիս, իսկ ամսի 3-ին՝ երևան⁴¹:

Ամրացնելով Վ.Հասկելի փաստարկները՝ 1919թ. նոյեմբերի 11-ին ՄԱՆ-ի գործադիր կոմիտեն էլ զեկուցում է պետքարտուղար Ռ.Լանսինգին, որ նպաստի պետական ծրագիրը հնարավոր չէր ավարտել ընթացիկ տարվա վերջին: Նման որոշման դեպքում 700-800 հազ. խնամարկյալներից 25 տոկոսը կարող էին կործանվել⁴²: Հետևաբար, նպաստը հարկավոր էր շարունակել մինչև 1920թ. բերքահավաքը: Կոմիտեն պատրաստ էր ԱՄՆ կառավարությանը տրամադրել իր բոլոր մարդկային և նյութական միջոցները: Փակագծերում նշենք, որ ՄԱՆ-ի կարծիքը չի մերժվել, և նպաստամատույց աշխատանքը երկարաձգել են ևս յոթ ամբով՝ մինչև 1920թ. օգոստոսի 1-ը:

Քաղաքական ոլորտին վերաբերյալ նշենք հետևյալը. 1919թ. հոկտեմբերի 3-ին կայացել է հայ-վրացական համաձայնագիրը՝ Գերագույն հանձնակատարի պաշտոնակատար Ջ.Ռիայի և մայրո Չ.Լիվինգստոնի աջակցությամբ: Այդ վավերագիրը վերաբերվում էր Ալեքսանդրապոլ-Բաթում երկաթուղու անխափան և անմաքս շահագործմանը: Ըստ փաստաթղթի՝ պարենային կառախմբերը ամբողջությամբ անցնում էին Ամերկոմի ենթակայության // -68 և 24 ժամ անց պետք է վերադառնային Վրաստանի եզրերը⁴³: Արձագանքելով Հայաստանի Հանրապետության իշխանության դիմումին⁴⁴ ամերիկացիք անմիջապես ուղարկում են Է.Յարոուին Ջանգեզուր՝ որպես իրենց ներկայացուցիչ⁴⁵: Այնուհետև՝ 1919թ. հոկտեմբերի 23-ին, հրապարակվում է «Հայտարարություն՝ Շարուր-Նախիջևանի ամերիկյան նահանգապետություն ստեղծելու մասին»⁴⁶: Ըստ այդմ՝ երկու կառավարությունները համաձայն էին նման վարչական միավորում ձևավորելու:

Նոր նահանգապետ գնդապետ Է.Լ.Դելին իրավասու էր նշանակել կենտրոնական խորհրդի կազմը՝ ելնելով երկու շրջանների ազգային պատկերից.

⁴¹ Р.Ованнисян, Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг. Ереван, Тигран Мец, 207, с.240, 300-301; Армения в документах, с.279, 349, 352-353, 358.

⁴² US NA RG 59, 860J.48/8/f.1-2, T1192/Roll 7/մի 36.

⁴³ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.353, ք.67-68 և ռուսերեն տեքստը՝ ք.66: Տե՛ս նաև US NA, RG 59, 860J.48/1; T1192/Roll 7/f.93/մի 36; ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.366, ք.7:

⁴⁴ Նույն տեղում, ֆ.կ.1021, ց.2, ք.127:

⁴⁵ Նույն տեղում, ֆ.200, ց.1, գ.357, ք.520:

⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.212, ք.186-188: Բաքվի իշխանությունների համաձայնության մասին՝ US NA, RG 256, 184.021/309-310/f.1, M820/Reel 232/մի 4 և Армения в документах, с.260, 262: Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ., էջ 134-135-ում փաստաթուղթն ունի հոկտեմբերի 25-ի ամսաթիվը: Այն, որ առաջին տվյալն ավելի ստույգ է, հաստատում է՝ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.395, ք.5, ինչպես և Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ., էջ 139:

վարչական բոլոր ծախքերը կատարվում էին տեղական հարկերի գումարներից: Անուհետև Է.Դելին ամբողջ ապառազմականացված գոտիով մեկ կարող էր նշանակել ընտրությունների օրը, թեև ընտրություններից հետո էլ ամերիկացին պահպանում էր իրեն ենթակա միավորի ցանկացած ծառայողին պաշտոնանկ անելու հնարավորությունը: Երկաթուղին ու հեռագրաթելը մտնում էին ՀՀ կապի և տրանսպորտի համակարգ ի մեջ, սակայն բնակչությունը մնացել էր զինված:

Վ.Հասկելը չէր սահմանափակվում Ջանգեզուրում հայկական գերիշխանության ճանաչումով կամ Նախիջևանին սուկ նպաստի առաքումներով: Նա, այլ բարեգործները, Պետդեպարտամենտի աշխատակիցները, Փարիզի ամերիկյան պատգամավորներն ու Կոնգրեսի օրենսդիրները երբեք չէին թաքցնում երկրորդ շրջանի հայկական պատկանելությունը⁴⁷ կամ // -69 ադրբեջանական ու թուրքական զորքերի համագործակցությունը այդ վայրում: Փարիզ ու Վաշինգտոն առաքված ազդագրերը հաճախ հիշատակում էին Նախիջևանում մահմեդական ջոկատների շտաբի պետ, օսմանյան բանակի գնդապետ Խալիլ բեյի անունը: Ու եթե տեղական ջոկատները՝ Բաքվի իշխանություններով հանդերձ, հակված էին զիջողության Դանշակիցների ներկայացուցչի հանդեպ, ապա Խալիլ բեյը կալանավորել և ուժ էր կիրառել ժամանող ամերիկացիների նկատմամբ: Նա չճանաչեց նորանշանակ նահանգապետ գնդապետ Է.Դելին ու նրան կոչեց պարզապես «նպաստամատույց սպա»:

Փաստենք, որ հատկապես Գերագույն հանձնակատարության միջնորդությամբ ու նրա ճնշման ներքո և, իհարկե, Արսեն Շահնազյանի 1919թ. նոյեմբերի 4-12-ին Ջանգեզուրի մարտում տարած հաղթանակից հետո Աջրբեջանի կառավարությունը նոյեմբերի 23-ին ՀՀ-ի հետ Թիֆլիսում կնքեց միմյանց վրա չհարձակվելու պայմանագիր: Ինչպես գիտենք, Ա.Շահնազյանի հասցրած ջախջախումից հաշված օրերում՝ նոյեմբերի 16-ին, Բաքու է գործուղվում ամերիկացի մայոր Պ.Կելլոչը: Նա իսկույն ստացավ ադրբեջանական կողմի համաձայնությունը՝ սեփական հարձակմանը վերջ տալու: Պ. Կելլոչի հեռագրից հետո Գերագույն հանձնակատարի պաշտոնակատարը երկու վարչապետներին հրավիրում է ն.թ. նոյեմբերի 20-ին ժամանել Թիֆլիս ու նստել բանակցությունների սեղանին շուրջ⁴⁸:

Ըստ 1919թ. նոյեմբերի 23-ին ստորագրած հայ-ադրբեջանական համաձայնագրի՝ կողմերը պարտավորվել են բացել Ջանգեզուր տանող ճանա-

⁴⁷ Տե՛ս օրինակ Հայաստան գործուղվաց ամերիկյան զինվորական առաքելության պետ գեներալ-մայոր Ջ.Հարբորդի՝ Փարիզում ԱՄՆ դիվանագիտական առաքելության ղեկավար Ֆ.Պոլկին հասցեագրած 1919թ. հոկտեմբերի 6-ի հեռագիրը՝ US NA, RG 59, 184.02/307/f.2, M820/Roll 232/մհ 4: Հրապարակվել է՝ Армения в документах, с.257-260:

⁴⁸ Տե՛ս Գերագույն հանձնակատարի պաշտոնակատար Ջ.Ռիայի՝ Թուրքիայում ԱՄՆ Գերագույն հանձնակատար դերժովակալ Մ.Բրիստոլին ու պետքարտուղար Ռ.Լանսինգին ներկայացված 1919թ. դեկտեմբերի 1-ի հաշվետվությունը՝ US NA, RG 59, 860J.01/180/Encl.1/f.5-6, T1192/Roll 2/մհ 38:

պարհները, խաղաղ բանակցությունների եղանակով վերջ տալ ընդհարումների կամ վեճը չկարգավորելու դեպքում դիմել իրավարարին: Փաստաթուղթը ուժի մեջ էր մտնում ստորագրման պահից, բայց ենթակա էր վավերացման: Յուրաքանչյուր խնդրի հիմնական և չեզոք իրավարար է ճանաչվել Գերագույն հանձնակատարի պաշտոնակատար Ջ.Ռիան: //-70 Տվյալ համաձայնագիրն իրականացվել է հատկապես նրա ու վրաց արտգործնախարար Ե.Գեգեչկորու վկայությամբ⁴⁹: Վավերագիրն, անշուշտ, պարբերաբար խախտվում էր, սակայն, այնուամենայնիվ, որոշակի զսպող դեր կատարեց թեժ և անողորմ հետագա բախումներում:

Վ.Յասկելը բոլորովին այլ վերաբերմունք է դրսևորել տեղական բախումների հանդեպ Կ.Պոլիս և Փարիզ երկամյա շրջագայության ավարտին: Նա Ջանգեզուրի և Նախիջևանի կարգավիճակի շուրջ ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լ.Եվանգուլյանի հետ թիֆլիսում սակարկելու փորձ արեց: Այդ նախաձեռնության մասին զեկուցումն ընթերցելիս, Ա.Խատիսյանը խստորեն պատասխանել է, թե Ազգային խորհրդի իշխանությունը Ջանգեզուրում և գեներալ-նահանգապետությունը Նախիջևանում «Հայաստանի վիրջին զիջում» են: Այդ հարցի ցանկացած չարաշահում կամ շինծու նորմուծություն «ժողովրդական խռովություն կառաջացնի, [այն] հակասում է անգլիացիների, Ջ.Ռիայի և նույն ինքն՝ Վ.Յասկելի կարգադրություններին»⁵⁰:

Տասն օր անց՝ դեկտեմբերի 18-ից 21-ը, Գերագույն հանձնակատարը ժամանում է Հայաստան և այցելում Կարս, Ալեքսանդրապոլ, Ղարաքիլիսա: Ուղևորության առաջին օրը նա Երևանում հանդիպում է Ա.Խատիսյանին, ֆինանսների և պարենավորման նախարար Ս.Արարատյանին, խնամատարության և աշխատանքի նախարար Ա.Բաբալյանին: Հանձնակատարին ուղեկցում էին ՀՀ-ում նրա ներկայացուցիչ գնդապետ Չ.Տելֆորդը, քաղաքական բաժանմունքի պետ մայոր Պ.Կելլոչը, մատակարարումների գծով պետ Յուլիան⁵¹: //-71 Երեկոյան ժամը 5-ից 11-ը ձգված բանավեճերում հանրապետության իշխանությունները դժգոհում էին իրենց պարենի բաշխումներից անմասն պահելու համար:

Ըստ նրանց՝ միայն կառավարությունը կարող էր խտացրած կաթ, լոբի և հագուստ վաճառել: Գիշտ է, դեկտեմբերյան բեռների 44 տոկոսը անհատույց նվիրատվություններն էին, սակայն մնացածը ծածկվում էր երկարաժամկետ վարկերով, այդ թվում՝ 11,5 մլն դոլարի տված մուրհակներով⁵²: Այդ առումով իշխանությունները իրոք չէին կարող գերց մնալ այնքան կարևոր գործից: Հանձնակատարը համաձայնել է նախարարների տեսակետին ու կարգադրել ՄԱՆ-ի շրջանային բոլոր պետերին զատել իրենց շտեմարաններ-

⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.282, թ.35-36; US NA, RG 59, 860J.01/180/Encl.7, T1192/Roll 2/մհ 38; Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сб.док.и мат. Под ред.В.А.Микаеляна. Ереван, АН Армении, 1992, с.352-353; Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ., էջ 140-141:

⁵⁰ Երկու մեջբերումները՝ ՀԱԱ, ֆ.275, ց.5, գ.101, թ.94:

⁵¹ Այս խորհրդակցության մասին հաշվետվությունը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.638, թ.1-2:

⁵² Նույն տեղում, գ.362, թ.99:

րում պահվող պարենը Նպաստամատույցի գույքից: Որպես հավելում՝ Արմենկոմը կառավարության է փոխանցել նաև մանկական սննդի և օճառի բոլոր պաշարները⁵³:

Երկու կողմերը տեղյակ էին ՅՅ-ում ԱՆՎ-ի գործունեությունը 1919թ. վերջին ավարտելու մասին: Ուստի նրանք մանրամասն վերլուծում էին ցանկի և ինքնաբավ դառնալու հետ կապված դժվարությունները: Յյուսիսային Կովկասի իշխանությունները չէին կամենում վրացական շուկայում ցորեն վաճառել. Վ.Յասկելը հանձ արավ ապահովել նրա տարանցումը Յայաստան ամերիկյան դրոշի ներքո: Նա խոստացել է նաև Յյուսիսային Կովկասից ՅՅ անցկացնել հայկական այն զորամասերը, որոնք պատրաստ էին լրացնել ազգային բանակի շարքերը: Չէր առարկում նաև զինյալ ուժերին բրիտանացի հրահանգիչներ վարձելու: Կառավարությունը, իր հերթին, Գերագույն հանձնակատարին տեղեկացրել էր Կողբը մնտելու իր մտադրության մասին: Սա աղիհանքերի շահագործման և բամբակի արտահանման հնարավորություն էր ընձեռում:

Ամբողջությամբ վերցրած, Վ.Յասկելը ձգտում էր առաջ մղել ու հաստատել սեփական երկրի շահերը, սակայն դա հնարավոր չէր անել ռազմական ուժի բացակայության պատճառով: Ինքը և Ամերկոմի անդամները վերադասատյաններին հղած պաշտոնական զեկույցներում ընդգծում էին, //72 թե որքան շատ կառողջանար հասարակական միջավայրը՝ գոնե մեկ հետևակային գունդը կամ բրիգադը նրան տրամադրելու պարագայում:

Որպես եզրահանգում կարելի է փաստել. Արևմտյան Յայաստանի հայությանը ու ՅՅ փախստականներին հասցրած ԱՄՆ-ի նպաստը սոսկ բարեգործություն չէր, այլ մարդասիրական ներխուժում և հետագա բազմաթիվ գործողությունների նախատիպ: Նպաստամատույց ծրագրերը եղել են տարածաշրջանը ոչռազմական միջոցներով, գլխավորապես տնտեսական քափանցման ամերիկյան քաղաքականության բաղադրիչ: Գործելու նման եղանակը պայմանավորված էր ոչ թե շահերի բացակայությամբ, այլ տվյալ պահի իրադրությամբ: Միևնույն ժամանակ, պետության ղեկավար դերն ու նպաստի գործին նրա համապարփակ ներգրավումը ՅՅ կառավարության սին հույսեր ու չափից վառ սպասելիքներ էին ներշնչում: Թեև 1919թ. նոյեմբերի 19-ի դրությամբ, երբ ԱՄՆ Օերակույտն առաջին անգամ բացահայտ և պաշտոնապես ժխտեց նախագահ Վ.Վիլսոնի քաղաքականությունը Վերսալի պայմանագրի հարցում, Յայստանի Յանրապետության իշխանությունները պարտավոր էին եզրակացության հանգել և փոփոխություններ կատարել արտերկրի հետ իրենց միջազգային հարաբերություններում: //73

©

17 էջ

Յայոց պատմության հարցեր: Գիտական հոդվածների ժողովածու, հ. 18: Երևան, ՅՅ ԳԱԱ Պատմության ին-տ, 2017, էջ 49-75 (հրապարակվել է ռուսերեն):

⁵³ ՅԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.638, ք.6: